

⁸ Костів К. Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 рр. і їхня політично-державна якість. – Торонто, 1964. – С.165.

⁹ Відродження. – 1918. – 28 (15 грудня). – №221.

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – Т.2. – К., 1994. – С.56.

The article examines the process of legitimation of state formation in Western Ukraine in 1918–1919, that had all formal signs of legal authorization. The author emphasizes the fact that formation of Ukrainian administration in Eastern Halychyna, and creation of Western Ukrainian People's Republic became a logical outcome of social evolution and development of state forming processes on Western Ukrainian lands.

В.Ф.Солдатенко*

ОСІНЬ 1919 Р.: ДОЛЯ ОБ'ЄДНАНОГО ФРОНТУ

У статті зроблено спробу з'ясувати причини суперечностей, що лежали в основі орієнтацій і, відповідно, поведінки двох головних складових об'єднаного українського фронту 1919 р. – Дієвої армії УНР і Української галицької армії ЗОУНР. Аналізується мотивація процесу переходу УГА в табір денікінських Збройних сил Півдня Росії і тенденції до зближення з Польщею, що домінували в оточенні С.Петлюри. Полярність обраних політичних курсів зумовила руйнацію об'єднаного фронту, що оформився у ході реалізації Акту злуки.

Вивченню соборницького процесу кінця 1918 – початку 1919 рр. присвячено велику кількість публікацій. Серед решти аспектів досліджуються, зокрема, причини кінцевого негативного результату – денонсації Акту злуки від 22 січня 1919 р. Чимало науковців вважає, що найбільшого удару по спробі домогтися єдності Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки було завдано переходом головної військової формації соборної держави – Української галицької армії – в табір непримиренного ворога УНР – денікінських Збройних сил Півдня Росії. Утім, акценти розставляються по-різному, що зумовлює потребу додаткового звернення до історичного досвіду з позицій найновітніших наукових досягнень.

Попри те, що за універсалом Директорії, затвердженим Трудовим конгресом України 23 січня 1919 р., оголошувалася злука двох українських державних утворень – УНР і ЗУНР (під назвою Західної області УНР – ЗОУНР), реального об'єднання не відбулося. Обидва державні організми продовжували діяти автономно, у певні моменти доходило навіть до гострої конфронтації. Не відбулося й організаційного об'єднання військових формацій – Дієвої армії УНР під орудою С.Петлюри та Української галицької армії (УГА), що підкорялася диктаторові ЗОУНР Є.Петрушевичу і мала власне командування (начальну команду УГА) в особі генералів М.Омеляновича-Павленка, О.Грекова, М.Тарнавського. Такий стан справ був однією з причин, які зумовили поразку як наддніпрянців, так і галичан¹.

16 липня 1919 р. Українська галицька армія під польським натиском змушена була залишити територію Галичини й опинилася на землях УНР. Відтак, єдиний фронт, що об'єднав 50 тис. вояків УГА і 14 тис. – Дієвої армії УНР²,

* Солдатенко Валерій Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАНУ, професор, завідувач відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.

виник вимушено, під тиском обставин. У науковій літературі наводяться й інші дані, згідно з якими особовий склад УГА досягав 85 тис., а Дієвої армії – 40 тис.³ Трапляються згадки про 100-тисячне галицьке військо⁴. За ухвалою Ради народних міністрів від 31 липня 1919 р., для уніфікації двох формацій та керівництва бойовими діями було створено штаб головного отамана, який очолив генерал М.Юнаків⁵.

І хоча збройні сили двох українських державних утворень істотно відрізнялися за багатьма характеристиками, що добре розуміли політичні, військові діячі і не раз відзначали науковці⁶, упродовж серпня 1919 р. вдалося домогтися певної координації дій, провести комбіновані операції й, зрештою, увечері 30 серпня 1919 р. силами Центральної групи УГА під командуванням генерала А.Кравса зайняти Київ, випередивши передові частини денікінських військ генерала М.Бредова⁷.

Таким чином, на початок вересня 1919 р. УГА пройшла фронтовими дорогами Наддніпрянщини не одну сотню кілометрів і нагромадила чималий досвід. Однак, чи не найбільш прикрим моментом стало те ж таки зайняття Києва і його миттєва безславна здача денікінцям – буквально за півдобу.

Слід звернути увагу на те, що бойових втрат галицька армія зазнала незначних – близько 2 тис. вояків, їх заступили рекрути з Наддніпрянщини. Отже, УГА не втратила своєї боєздатності. Проте залишення Києва надто негативно позначилося на загальному стані всієї української військової формації, а особливо ж галичан. Щодо київської події, то практично всі дослідники і мемуаристи схильні вважати її «початком трагедії». Стрілецьтво зазнало болісного морально-психологічного удару, адже українську столицю, здобуту такими значними зусиллями, практично відразу й без опору віддали противнику, який, принаймні на той конкретний час, чисельно значно поступався українським силам. Серед галичан почала ширитися зневіра у доцільності подальшої боротьби на Наддніпрянщині, і на цьому тлі посилювалося прагнення будь-якою ціною повернутися в рідний регіон. До цього підштовхувало й чергове загострення суперечностей між наддніпрянським і галицьким політичними проводами. Найвиразніше недовіра проявилася у тому, що на початку вересня 1919 р. в Кам'янці-Подільському було фактично запроваджено військовий стан, хоча місту не загрожували зовнішні вороги. Однак саме для забезпечення «внутрішньої безпеки» галицького і наддніпрянського керівництва сюди з фронту перекинули найбільш боєздатні підрозділи, відповідно, 1-шу бригаду січових стрільців та загін отамана О.Волоха.

Після київської катастрофи шансів на відновлення боротьби українським єдиним фронтом ставало дедалі менше. Укладене за таких умов 1 вересня 1919 р. спільною галицько-наддніпрянською делегацією перемир'я з Польщею стало демонстративним виявом «української солідарності» перед потенційними союзниками і ворогами. Згідно з умовами цього акту, сторони зобов'язувалися утримуватися від ворожих дій та обмінятися полоненими, між ними встановлювалася «нейтральна зона», яка окреслювалася річками Збруч та Жванчик⁸. Після закінчення місячного терміну перемир'я воно продовжувалося кожні наступні десять днів.

Українська галицька армія опинилася між більшовицьким і денікінським фронтами. За таких обставин начальна команда УГА взяла курс на збереження організаційної цілісності підконтрольних їй сил, як головного фактора продовження боротьби. Щоб надати стрілецьтву необхідного відпочинку, майже всі галицькі частини 2–4 вересня 1919 р. були відведені в райони Ігнатівка – Васильків та Козятин – Бердичів⁹. Настрої, що панували тоді у політичному та військовому керівництві, певною мірою передає виданий 6 вересня генералом М.Тарнавським наказ, в якому зазначалося, що не варто давати «півратися на-

строеві», «провід має все спокійно обдумати», щоб, обравши момент, знову йти вперед¹⁰. Але вектор його поглядів явно спрямовується в бік А.Денікіна. Зокрема, відведення військ у вказані райони мотивувалося прагненням уникнути можливого зіткнення з наступаючою Добровольчою армією. Водночас начальна команда УГА направила делегацію на чолі з отаманом П.Бубелою для переговорів із генералом М.Бредовим щодо спільного володіння Києвом¹¹, але вони не дали жодних позитивних результатів.

Виходячи із загальних змін у військово-політичній ситуації, в Україні дедалі виразніше окреслювалася перспектива створення українсько-денікінського антибільшовицького блоку. До цього ж підштовхували англійські та французькі урядові й дипломатичні кола, що намагалися згуртувати весь потенціал антирадянських сил.

Щоправда, дослідник М.Ковальчук, як здається, дещо перебільшує прагнення офіційних Лондона і Парижа домогтися порозуміння між А.Денікіним і С.Петлюрою¹². Вірніше, таке прагнення загалом існувало, і певні дипломатичні зусилля здійснювалися, однак кінцева мета полягала не в налагодженні рівноправних стосунків між двома антибільшовицькими суб'єктами, а в підпорядкуванні армії УНР білогвардійським Збройним силам Півдня Росії для зміцнення їх потенціалу й реалізації «єдиноподільних» планів. Останній момент був вирішальним і переважував навіть тверезе розуміння того, що розбрат між антирадянськими силами послаблює обидва табори, об'єктивно спрацьовуючи на посилення більшовиків. Перспектива війни між білими й УНР виглядала абсолютно безглуздо, однак усе відступало на задній план перед прагненням повного розгрому червоних і ліквідації всіх завоювань революційної доби. Виходячи з ідейних засад білогвардійського руху та під впливом початкових гучних перемог, А.Денікін демонстративно відкидав будь-яку можливість замирення з українцями, які б погляди вони не сповідували – чи автономістсько-федералістські, чи самостійницькі. Російський генерал відверто заявляв, що коли петлюрівці не капітулюють чи не приєднуються до нього, то вважатимуться такими ж ворогами, як і більшовики¹³. Ця позиція знаходила реалізацію і у військово-політичних документах. Так, у розпорядженні, відданому головнокомандуванням Збройних сил Півдня Росії штабу військ Новоросійської області (1 вересня 1919 р.) прямо йшлося: «Ми Української республіки не визнаємо, – воюємо за єдину Росію і жодних збройних сил, окрім російських армій, на території Росії не допускаємо. Петлюрівці мають або роззброїтися, або залишити межі Росії»¹⁴. Зважаючи на це, перспектива укладення союзу між УГА і Добровольчою армією могла бути реалізована тільки ціною розриву об'єднаного фронту.

Після київської катастрофи в оперативному плані УГА фактично почала діяти окремо від армії УНР. Це зумовило потребу проведення чергової внутрішньої реорганізації галицької армії. Для утримання фронту між колишніми Східною і Центральною групами було створене нове армійське з'єднання, а група військ А.Кравса розділена на 1-й і 3-й корпуси, які мали прикривати напрямки можливого наступу потенційного противника з боку Києва та Козятина.

Відтак, на Правобережжі України дислокувалися три головні військові сили – російські більшовицька та білогвардійська й українська. Але головна особливість військово-політичної ситуації, що склалася на вересень 1919 р., полягала в тому, що кожна з них намагалася уникнути лобового удару, очікуючи ймовірного зіткнення та взаємного знекровлення решти супротивників.

Незважаючи на всі маневрування, УГА опинилася у найскрутнішому становищі. На відтинку фронту між галицькими підрозділами і частинами Добармії 13–14 вересня почалося вклинення відступаючого угруповання червоних військ під орудою Й.Якіра. Зайнявши Сквиру та перетнувши залізничний шлях на ділянці між Попільнею і Фастовом, воно проривалося до Житомира, який і зай-

няло 17 вересня. Зберігаючи сили, денікінські війська відступили в район Фастів – Біла Церква, а три галицькі корпуси протягом жорстоких п'ятиденних боїв із червоноармійськими дивізіями витратили майже весь боезапас. Проте й більшовицькі частини зазнали чималих втрат, особливо в районах Тулина й Попельні, а також Іляшів – Луки, де був ущент розбитий тритисячний загін матросів. Зважаючи на високу концентрацію червоноармійських сил під Коростенем та їх готовність чинити опір, начальна команда УГА відмовилася від активних дій на цьому напрямку.

Війська 2-го галицького корпусу змогли відстояти Бердичів, але спроби відбити Житомир закінчилися невдачею, головним чином, через внутрішні суперечності й неузгодженість дій. Для вирішення цього завдання з окремих частин 1-го і 2-го корпусів було створено ударну групу під орудою полковника О.Микитки. Доки з'ясовувалися причини непорозуміння, більшовики встигли підтягнути до Житомира значні резерви, тож операція УГА втратила сенс¹⁵.

З іншого боку, становище УГА почало ускладнюватися через загострення стосунків із Добрармією, хиткий нейтралітет поступово переростав у відкриті локальні зіткнення. Про їх характер, наприклад, свідчить захоплення денікінцями 9 вересня у Фастові українського панцерника «Чорноморець». Своєю чергою, 18 вересня артилерійським вогнем галичан було зупинене просування білогвардійського загону, який намагався зайняти Верховню. Почастішали випадки нападів на потяги та перестрілок на залізницях. Усе це загрожувало переростанням у широкомасштабні військові акції. Зазначаючи, що потенційні противники в такий спосіб «наче міряли себе», автор «Денника начальної команди Української галицької армії» так передає тогочасні почування у середовищі галицького вояцтва: «Непримириме становище добровольців спонукало нас кинути всі згляди супроти них, а Денікін зі своєю армією виростав поволі ... на нового поважного ворога України, якому на примирення ми можемо простягнути тільки меч»¹⁶.

Ці метаморфози були зумовлені зникненням важливого стримуючого фактора – з уходом з театру воєнних дій більшовиків Добрармія та УГА опинилися один проти одного. За таких умов начальна команда УГА за згодою штабу головного отамана прийняла рішення про остаточне припинення бойових дій проти більшовиків та спрямувала головні сили УГА на антиденікінський фронт. У зв'язку з цим відбулося чергове зближення галицької та наддніпрянської армій, що проявилось у відповідній передислокації частин. Для кращої координації дій з армією УНР 1-й галицький корпус було переведено до Козятина, а 3-й корпус – на лінію Погребище – Липовець. Січові стрільці мали прикривати лівий фланг у районі Полонного й Шепетівки від можливого удару червоних.

Однак, у вересні 1919 р. більшовики по суті припинили бойові дії проти петлюрівської армії. І це зрозуміло, адже вони концентрували сили для протидії головному ворогові – денікінцям, а також враховували, що загострення конфлікту між білими й УНР вигідне для них, тож не слід відволікати петлюрівців на себе, а давати їм побільше можливостей для визначення як головного вектора боротьби – протидію Збройним силам Півдня Росії.

Намагаючись відновити вплив на УГА, лідери УНР почали переконувати диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича, що він перебуває у повній безпеці. Варто погодитися з висловленою свого часу думкою, що тоді ані С.Петлюра, ані Є.Петрушевич «не відкривали всіх своїх карт»¹⁷.

Є.Петрушевич підтримав оголошену членами Директорії на нараді 15 вересня 1919 р. нову стратегічну програму дій, суть якої зводилася до «неминучості» боротьби з А.Денікіним та необхідності підготовки до наступу на Одесу. На засіданні Ради народних міністрів за участю членів Директорії, що відбулося 22 вересня, було ухвалено розпочати бойові дії («акції») проти Добрармії.

Підстави для цього давали перехоплені української розвідкою донесення про плани денікінців. В обнародуваній через два дні відозві Директорії й уряду до українського народу визначалася програма подальшої боротьби, де наголошувалося, що «широкі простори нашої родючої землі забрав кацапський царський генерал Денікін», який «вертає панам добуту селянською кров'ю землю і відбирає громадські права у робітника», «жорстоко переслідує українських діячів» та «несе нове поневолення Україні». Документ закликав: «Усі, хто має силу і любов до свободи ..., кому дорога демократична, єдина, соборна Українська Республіка, вставляйте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом»¹⁸.

Важко сказати, які почуття пробуджували у народній душі подібні гасла. Швидше за все, вони сприймалися уже без особливого ентузіазму, оскільки простий люд інтуїтивно очікував чергової зміни влади. Те, що кожна наступна приносила свої випробування і біди – це стало майже звичним. А відтак домінували тривога, страх, відраза й нехоть до будь-якої влади, сподівання якимось «перебитись» до того часу, коли вселенська колотнеча вщухне і можна буде повернутись до звичного, мирного плину життя, до праці, за якою скучили роботящі руки. Відозва до українського населення від 24 вересня 1919 р. стала першим виявом реальних соборницьких прагнень, адже два українські уряди публічно підносили голос у справі загальнонаціональної ваги. Тоді багатьом здавалося, що нарешті «лід взаємного недовір'я ... проламано і знайдено спільну лінію для продовження боротьби за незалежну Україну»¹⁹. Проте, ці надії швидко розвіялися, а чергова спроба відновити об'єднаний фронт виявилася недовготривалою.

Військово-політична ситуація в Україні у другій половині вересня 1919 р. залишалася складною, хоча за умови вмілих дій перед українськими арміями відкривалася непогана перспектива продовження боротьби. Денікінські війська нараховували в Україні близько 40 тис. чол., а головні їх сили були спрямовані на Жмеринку і Балту. Сконцентрованим у районі Житомира – Коростеня більшовицьким військам (18–20 тис. чол.) із лівого крила (з боку Києва) загрожували добровольчі частини, а з правого – поляки, головні сили яких перебували під Рівним. Отже, українські війська були змушені утримувати майже 400-кілометровий фронт. За такої розстановки сил, згідно з планами командування, 1-й і 2-й галицькі корпуси почали передислокацію на лінію вздовж залізниці Козятин – Христинівка, 2-й корпус – під Бердичів, Запорізька група – у район Вапнярки, а Волинська залишалася в резерві.

За наказом штабу головного отамана від 28 вересня 1919 р. офіційно ліквідовувався вже фактично неіснуючий поділ на армійські групи. Таким чином, Запорізька група поверталася у розпорядження командування військ УНР, а 2-га галицька бригада підпорядковувалася начальній команді УГА. Лінія стику між УГА та армією УНР проходила в районі Браїлів – Липовець. Проте, як часто буває, на перший план виходили не стільки абсолютні чисельні характеристики, скільки якісні – боєздатність, моральний стан вояків, усвідомлення необхідності боротьби. Слід зазначити, що загальний стан українського війська дедалі погіршувався. Широких масштабів набуло дезертирство. Оголошена мобілізація принесла мізерні результати. Крім нестачі боєприпасів, із наближенням холодів не менш загрозливу небезпеку становив брак одягу та медикаментів. Коментуючи таке становище, історик-мемуарист відзначав, що ані з політичного, ані з військового боку ця війна не давала надій на перемогу, лише «честь молодій українській армії диктувала – або вмерти, або перемогти»²⁰.

Підтримувані Антантою денікінські війська намагалися перехопити стратегічну ініціативу. Однак, просуваючись північними районами Лівобережної України, білі зазнали доволі дошкульних ударів від червоних. На військово-політичне становище Добармії в Україні дедалі відчутніше впливали її стосунки з місцевим населенням. Адже не секрет, кожна військова формація вирішу-

вала свої продовольчі потреби коштом селянства, отже, суть проблеми полягала в тому, якими методами це розв'язувалося та яких втрат і страждань зазнавало населення внаслідок експропріацій.

До речі, сам А.Денікін у мемуарах доволі самокритично підходив до цього болючого питання. Зокрема, він визнавав, що «за межею, де закінчувалися «військова здобич» та «реквізиції», відкривалася сумна безодня морального падіння. Насилля і грабунки. Вони ... чинилися червоними, білими, зеленими – наповнюючи новими слізьми та кров'ю чашу страждань народу». Таким чином, часто зникали риси, які «відділяли образ спасителя від ворога», але «боротися з хворобою» було «марно». А, відтак, і «визволителі» від радянської влади приносили чергові розчарування та втрати»²¹.

Намагаючись знайти у складному плетиві соціально-економічних, політичних, національних, ідеологічних процесів якомога більш зручну й вигідну лінію поведінки, штаб головного отамана 27 вересня 1919 р. видав директиву, згідно з якою під час зіткнень між більшовиками і добровольцями українські війська мали займати очікувальну позицію, даючи змогу ворогуючим сторонам знекровлювати один одного²². Проте додаток до наказу, в якому йшлося про можливу підтримку наступу поляків на Коростень, викликав відкрите невдоволення серед галицького вояцтва.

Між тим, уже наприкінці вересня українські війська почали втягуватися в активні бойові дії, їм не вдалося зберегти бажаний нейтралітет. Спочатку головний тягар наступу ворожих частин довелося стримувати армії УНР та січовим стрільцям, які перебували в районі Христинівки, у своєрідному виступі у місці розташування Добармії. Бойові дії точилися з перемінним успіхом: 25 вересня денікінці зайняли Балту, але 2 жовтня їх вибили з Монастирища. Намагаючись допомогти армії УНР, УГА зайняла відтинок фронту між Монастирищем та Севаст'янівкою, тож лінія стику між ними пересунулася до Брацлава. У цей час галицькі частини були вже доволі виснажені постійними передислокаціями на напрямках можливих ударів противника. Через фактичну втрату боєздатності на протибільшовицькому фронті підрозділи 2-го корпусу відвели в резерв.

Протистояння між українськими та денікінськими військами тривало з перемінним успіхом. Аналіз початку бойових дій між ними дозволяє судити, що обидві сторони не вважали одна одну за головного ворога, тож при зіткненнях прагнули зберегти людські й матеріальні ресурси для наступної боротьби. Відтак, Добармія не поспішала досягти вирішальної переваги над українськими військами, які, своєю чергою, не дуже турбувалися щодо небезпеки прориву білогвардійцями фронту. Хроніка засвідчує хіба що успіх галицької зброї у деяких локальних операціях, як, наприклад, бій 10 жовтня у Цибулеві, а також бій під Монастирищем, де кінна чота УГА розбила залогу зі 150 піхотинців і 30 вершників, захопивши полонених та чимало військового майна²³.

Розраховувати за таких обставин на перехоплення стратегічної ініціативи було, звісно, марно. 12 жовтня 1919 р. розпочався спільний наступ армії УНР і 3-го галицького корпусу. Бригади січових стрільців відразу захопили Мишків, але вже наступного дня втратили цей населений пункт. Просуваючись у цей час уздовж залізниці, галицькі частини під орудою генерала А.Кравса здобули Монастирище²⁴. Однак спрямовані на Чечельник і Бершадь наддніпрянські війська не змогли виконати поставлених завдань. Однією з причин цієї невдачі стали анархічні дії повстанських загонів, які задля власної вигоди почали вдаватися до незапланованих виступів. Так, загін отамана Нечая, що складався з тисячі піхотинців і кавалеристів, несподіваним ударом 13 жовтня захопив Житомир. Ця подія змінила плани українського командування, яке збиралося оволодіти цим містом дещо пізніше. Отаман Нечай не прийняв пропозиції про підпорядкування свого загону штабові головного отамана та спільне

володіння Житомиром²⁵. Скориставшись внутрішніми тертями, денікінці легко відбили місто.

Активізація українських військ викликала рішучу протидію білогвардійців. Із метою розчленувати фронт українських армій і розбити їх поодинокі 14 жовтня 1919 р. частини Добрармії вдалися до потужного контрнаступу. Із боями наддніпрянські підрозділи відійшли до Бугу, тому головний удар ворога довелося стримувати частинам 3-го корпусу УГА. Звичне до європейських методів польової війни галицьке стрілецьтво тепер безпосередньо зіштовхнулося зі степовою тактикою донських козаків. Піхотні підрозділи з великими труднощами протистояли ворожій кінноті. Не лише її несподівані наскоки, але й навіть постійна загроза нападу морально й фізично виснажували галичан. Перевага денікінців у кавалерії забезпечувала високий рівень розвідувальної служби, а головне – вони могли краще маневрувати на обмеженому просторі. У результаті війська генерала А.Кравса були змушені відійти до Калинівки. Про найбільш знекровлені тоді 2-гу та 8-му бригади УГА стрілецьтво склало пісню: «Під Дашевом, під Сорокою 8-ма бригада пропала».

У жорстоких боях 3-й галицький корпус зазнав величезних втрат. 16 жовтня 1919 р. він був переведений у район Іллінців, аби таким чином ліквідувати небезпеку денікінського удару на Брацлав, що могло призвести до остаточного розчленування українських військ. Хоча цей маневр в основному досяг мети, але противник не відмовився від свого задуму. Водночас війська 1-го й 2-го корпусів вели позиційні бої. Після чергового, проведеного нашвидкуруч, перегрупування сил 20 жовтня 1919 р. українські війська були кинуті в необачний із військово-стратегічного погляду контрнаступ. Цим кроком С.Петлюра відчайдушно намагався зупинити агонію наддніпрянської армії та не допустити її відриву від УГА.

Напередодні цих подій начальній команді УГА в особі М.Тарнавського вдалося переконати штаб головного отамана остаточно ліквідувати протибільшовицький фронт на півночі. Проте перекидання звідти січових стрільців і галицьких частин затягнулося через дезорганізацію залізничного транспорту. До речі, командування неодноразово пропонувало підпорядкувати залізничні служби у прифронтовій смузі військовим, однак через опір цивільних структур цього зроблено не було. Як наслідок, відстань у 200 км ешелони з українськими військами долали понад три доби. За цей час денікінці встигли зміцнити свої позиції.

Початок наступальної операції 20 жовтня 1919 р. виявився вдалим для української зброї. Частини 2-го корпусу захопили Немирів, але незважаючи на кількаразові штурми, вони не змогли взяти Брацлав, де до денікінської залоги постійно надходило поповнення. Для того, щоб врятувати наддніпрянські війська з критичного становища, з 4-ї та 7-ї галицьких бригад була сформована ударна група під орудою підполковника А.Бізанца. Енергійним ударом вона оволоділа переходами через Буг і утримувала їх. Проте 26 жовтня 1919 р. денікінські війська вибили частини армії УНР із Вапнярки і вона остаточно втратила зв'язок з УГА²⁶.

У цій наступальній операції незначних успіхів досягнув лише корпус генерала А.Кравса, який, просуваючись на Брацлав, у запеклих боях демонстрував завзяття та військове мистецтво. Зокрема, широкого розголосу серед ворогуючих сторін набув бій 21 жовтня 1919 р. під хутором Романовим, який тричі переходив із рук у руки. Тут було розбито два добровольчі полки і три кавалерійські сотні, а загалом денікінці втратили 266 вояків, тоді, як українці – 114. Але успіхи корпусу А.Кравса, безумовно, не могли вплинути на загальний хід подій. Останньою перемогою української зброї на протибільшовицькому фронті стало взяття групою отамана К.Шльосера Брацлава (28 жовтня), а наступного дня – села Кулеметів²⁷.

У важкому фронтовому житті у цей час трапилися дві небуденні події. Із метою піднесення морально-бойового духу 6–10 жовтня 1919 р. галицькі частини відвідав диктатор ЗОУНР Є.Петрушевич. Його зустрічі з польовими підрозділами мали діловий характер, проте часом проходили доволі помпезно, з ескортами й під національними прапорами (як, наприклад у Вінниці). Ці події загалом засвідчили, що війська зі щирою повагою і довірою ставляться до Є.Петрушевича, убачаючи у ньому суверена своєї держави. Починаючи з 27 вересня 1919 р. і протягом місяця у частинах УГА виступав створений при начальній команді театр. Основу трупи становили колишні артисти українського театру у Львові – Іван та Ольга Рубчаки, Мар'ян Крушельницький, Йосип Гірняк та інші, а в репертуарі переважали твори національної класики²⁸.

Виснажена у жорстоких боях галицька армія вже була не у змозі чинити опір. Українські війська не могли втримати зайнятих позицій, тож на початку листопада 1919 р. були змушені відступати на захід. Унаслідок переговорів денікінці припинили бойові дії проти УГА, яка опинилася на межі повної катастрофи.

Одним із головних факторів, який зумовив різке зменшення чисельності та остаточну втрату боєздатності УГА, став небувалий спалах епідемії тифу. У світовій історії небагато прикладів, коли чисельна й вишколена армія втрачала боєздатність та гинула не на полі бою, а через невійськові обставини. Епідемія тифу не оминула також наддніпрянців, червоних і білих, проте всі вони змогли забезпечити своїм бійцям кращі санітарно-гігієнічні умови.

Тиф не був цілковитою несподіванкою – за два попередні роки лише в Подільській та Волинській губерніях в осінньо-зимовий період від цієї страшної недуги страждали щонайменше 10 тис. осіб. Але в 1919 р. епідемією була охоплена майже половина Правобережжя. Війська, як великі скупчення людей, об'єктивно ставали найсприятливішим середовищем для поширення інфекційних хвороб. До цього слід додати і відсутність елементарних гігієнічних умов – брак мила, лазень, змінних комплектів білизни тощо.

В Українській галицькій армії перші хворі на тиф з'явилися ще у середині серпня 1919 р., а за місяць у підрозділах уже лютувала справжня епідемія. Найбільше хворих було у 2-му галицькому корпусі й серед січових стрільців, які перебували на тому ж відтинку фронту, де стояли польські дивізії генерала Ю.Галлера. На цій основі висувалося припущення, що поляки могли якимось чином спричинитися до посилення епідемії тифу серед галицького вояцтва²⁹. Певні підстави для цього дає і той факт, що під час Першої світової війни територією України проходив фронт, тут у двобої зіткнулися сотні тисяч вояків австро-угорської та російської армій. В екстремально несприятливих умовах вони були носіями збудників різних хвороб, однак тоді епідемії ніколи не досягали загрозливих масштабів. До речі, 1919 р. в Україні зібрали відносно непоганий врожай, залишалися запаси й від дуже врожайного попереднього року. А, отже, голоду, який завжди був супутником різних хвороб, у тому числі й тифу, не було. Відтак, проблема катастрофічного поширення тифозної пошесті в Українській галицькій армії в 1919 р. ще чекає на своє остаточне вирішення.

Отже, запобігти епідемії не вдалося й багато вояків були приречені на страждання та смерть. На вересень 1919 р. у галицькій армії залишилося всього 30 осіб кваліфікованого медичного персоналу, проте більшість із них була непрацездатною. Військові лікарі своєю жертвовною працею врятували від смерті сотні стрільців, але багато хто з них (у т. ч. Т.Яцик, М.Коцовський, К.Танячків, Й.Ямполер та ін.) заплатив за це власним життям. Спроба мобілізувати до УГА цивільних лікарів не принесла успіху, тож обов'язки санітарів часто виконували самі стрільці, які перенесли тиф. Однак і їх не вистачало – згідно зі встановленими нормами, один санітар мав обслуговувати до тридцяти хворих, але реально він опікувався удвічі – утричі більшою кількістю тифозників.

Гостро давалася взнаки відсутність найнеобхідніших ліків і медикаментів, особливо камфори, йоду, опіуму, бинтів, неосальварсану та ін. До речі, передбачаючи високу ймовірність тифозної пошесті, санітарний шеф і головний лікар УГА полковник А.Бурачинський та його помічник сотник О.Гайдукевич заздалегідь били на сполох, але українські уряди не вжили необхідних заходів, щоб запобігти лиху. На це певною мірою вплинув бойкот військово-санітарних місій України за кордоном, проте, як відзначав компетентний у цих справах І.Мазепа, українські провідники мали всі необхідні повноваження та засоби, щоби врятувати ситуацію та все ж не доклали належних зусиль для виконання своїх обов'язків³⁰.

Зокрема, закуплене у червні 1919 р. в Американської ліквідаційної комісії у Парижі військове майно та медичні засоби на суму 8 млн дол. могло врятувати життя тисячам вояків, але не стільки через зовнішню блокаду, скільки через злочинне, як на умови воєнного часу, зволікання воно так і не потрапило до місця призначення.

Із цієї ж причини лише наприкінці жовтня 1919 р. у розпорядження начальної команди УГА до Вінниці прибув санітарний потяг зі шпиталем на 200 ліжок, який галицький уряд придбав ще у січні 1919 р. Знекровлений Українській галицькій армії майже не надавав допомоги й Міжнародний Червоний Хрест, що провадив широку діяльність по всій Європі.

Виправдовування державних службовців, що, буцімто, «при всіх зусиллях» вони «не мали звідки дістати» санітарно-гігієнічні засоби, також не відповідають дійсності. На «чорному ринку» ліки продавалися у достатній кількості, що, правда, ціни на них були шалено високими³¹. Отже, медикаменти все-таки були, а оскільки у побутових умовах їх не виготовляли, то, очевидно, їх просто розкрадали, а потім продавали за спекулятивними цінами.

«Екстраординарні заходи» уряду УНР, спрямовані на боротьбу з пошестю, також не давали бажаних результатів. Так, за спеціальним рішенням, у вересні – жовтні 1919 р. повсюдно мали відбутися т.зв. «тижні козака», метою яких був збір пожертв на користь війська. Вони могли реально поліпшити становище армії, але на практиці обернулися «узаконеними» реквізіціями майна міського населення. Влада сама змушена була припинити проведення цих акцій, які так і не дійшли до села.

У «засбручанський» період УГА мала вісім загальновійськових шпиталів. Крім того, чи не кожна фронтова або відведена у тил частина у місцях дислокації відкривала власні «шпиталики», де перебували, головним чином, поранені в боях. Однак, хворі на тиф не були відразу ізольовані від вояцького загалу, що спричинило швидке поширення епідемії. Під час постійних переходів і хворих, і поранених везли разом, тому галицькі обози дедалі частіше набували вигляду не бойових, а санітарних колон. У найкращому становищі опинялися ті хворі бійці, для яких знаходили притулок у селянських хатах або цивільних лікарнях.

Найбільший «тифозний слід» залишив після себе 2-й корпус УГА, який уже у жовтні 1919 р. втратив чверть особового складу. Так, у Проскуріві було залишено 1600 його хворих вояків, Деражні – 500, Дунаївцях – 200, Іванчику – 100, Кушалівці-Глушці – 200, Новій Ушиці – 100, Глібові – 150, Могилеві – 400, Лучинцях – 300, Ялтушкові – 200, Манківцях – 150, Летичеві і Жмеринці – по 500, Барі – 2500 і т.д.³² Ситуація в інших корпусах була не кращою.

Уряд УНР майже не фінансував утримання хворих галичан, тому військові підрозділи рятувалися власними силами. Це породило партикулярно-еґоїстичну господарську політику в підрозділах УГА, що негативно позначалося на загальному становищі армії. Хворих на тиф годували низькоякісною їжею (у кращому випадку квасоля, капуста), а вершиною комфорту вважалися т.зв. «сінники» (набиті соломомою мішки з-під цукру). У таких умовах одужання було справжнім дивом.

У переповнених у 20–40 разів військових «лічницях» панувала жахлива атмосфера. Ось як описує картину, побачену в найбільшій, вінницькій, «лічниці» очевидець: «Представте собі великі салі та коридори... На підлозі простерта скупом стара, стерта солома. На ній в подертих, знищених одягах хворі, – деякі прикриті плащами, багато без ніякого покривала. Покотом лежать хворі так, що пройти поміж ними годі. Здалека видно воші, що облазять хворих, стіни, рами під вікном. Хворі в гарячці – воздух зимний, як на дворі. З усіх сторін простягаються до вас руки: один молить-благає води, другий – чаю, інший одіяло або бодай соломи... Декілька лежало, не ворухнувшись. Вони скінчили вже мук...»³³. Усе це породжувало панічний страх перед «лічницями», хворі вояки масово тікали з них, шукаючи притулку деінде, у тому числі на вокзалах (так, тільки з підвалів залізничного вокзалу у Жмеринці наприкінці вересня 1919 р. було вилучено 600 тіл померлих стрільців³⁴).

Загальну кількість загиблих від тифу багато дослідників виводять шляхом простих арифметичних дій, тому такі підрахунки викликають серйозні сумніви. З аналізу доступних матеріалів випливає, що на початок листопада 1919 р. кількість особового складу УГА скоротилася на 10–11 тис. (22%), відтак у деяких бригадах залишилося по 80–90 вояків. Протягом зими 1919–1920 рр. загальна чисельність галицької та наддніпрянської армій зменшилася до 25 тис. бійців, з яких тримати зброю могли ледве 6 тис.³⁵

Проте, наведені дані фіксують не стільки число померлих від тифу, скільки загальне зменшення особового складу Української галицької армії. Факти смерті офіційно майже не фіксувалися, трупи померлих не забирали по декілька днів, а потім масово ховали їх в нашвидкуруч викопаних у замерзлій землі ямах. З іншого боку, багато хворих, особливо тих, які залишалися по селянських хатах, видужували, однак мало хто з них повертався до своїх бойових підрозділів – дезертирство у той час (головним чином, через страшну епідемію) набуло небачених розмірів.

Отже, у вересні – жовтні 1919 р. УГА опинилася «поміж трьох вогнів» – між білими, червоними та епідемією тифу, яка завдала остаточного удару по її боєздатності. Така ситуація стала наслідком цілого комплексу суб'єктивних і об'єктивних факторів, найголовнішим з яких було поглиблення військово-політичних суперечностей між галицьким і наддніпрянським таборами. У цей час суто політичні чинники визначали фактично всі військово-оперативні цілі, а уряд Директорії і штаб головного отамана все менше рахувалися з потребами та реальними можливостями УГА. Армія потребувала відпочинку ще перед наступом на Київ, але не мала його й після залишення столиці, коли вже перебувала у стані виснаження. Потрібен був лише один місяць, щоб упорядкувати військові й тиллові формування. Водночас, у начальній команді УГА існувало переконання в необхідності переоцінки ситуації, зокрема зачекати, доки ворогуючі сторони знекровлять одна одну, а не «втискуватися» між ними, зазнаючи непотрібних втрат. Залишалася невизначеною і стратегічна лінія стосунків із російськими білогвардійськими військами А.Денікіна.

З огляду на критичне становище, в якому Українська галицька армія опинилася в осінньо-зимовий період 1919–1920 рр., багато дослідників роблять висновок, що єдиним порятунком був союз із денікінцями. Саме цим шляхом і пішло військо, а згодом і політичне керівництво Західноукраїнської Народної Республіки.

На початку листопада 1919 р. склалася настільки непроста військово-стратегічна ситуація, що протягом буквально кількох днів УГА могла або остаточно загинути, зникнути, або за допомогою якихось неординарних кроків спробувати здійснити майже неймовірне – зберегти бодай кістяк армії з надією на прийдешнє відродження всієї військової формації. Ані уряд Директорії, ані

штаб головного отамана на цей час не могли запропонувати жодного виходу з кризи.

Хоча союз УГА з А.Денікіним зумовлювався майже безвихідним становищем, в якому галицька армія опинилася у Наддніпрянській Україні, його все ж навряд чи можна вважати невідворотним. Тим більше, цей факт не слід розглядати як зміну (або й зраду!) ідейних переконань вояцтва. Просто у стратегічних поглядах командування він виявився найдоцільнішим виходом із конкретної критичної ситуації. У даному випадку, очевидно, можна погодитися з твердженням І.Мазепи, що якби проти галичан стояли поляки, то ніякі страхіття тифу чи інші несприятливі умови боротьби не змусили б їх до такого кроку – він зумовлювався «окремою психологією» («Хоч із чортом, тільки не з поляком!»³⁶).

Уже після здачі Києва денікінцям галицькому політичному і військовому керівництву постійно закидали «денікофільство», а укладення договору між УГА та Добармією дало наддніпрянським політикам «незаперечні аргументи», що галичани насправді є «зрадниками». Проте, слід визнати, що наддніпрянський політичний провід сам підштовхував галичан до такого драматичного кроку. Про це, зокрема, свідчать відомі директиви штабу головного отамана про ставлення до білогвардійців, які було видано напередодні та після походу об'єднаних українських армій на Київ. З одного боку, події 31 серпня і 1 вересня 1919 р. дали перший досвід порозуміння між командуванням галицької і денікінської армій, а, з іншого, сам С.Петлюра вислав власні делегації з метою погодження дій із Добармією, і лише пихата зарозумілість А.Денікіна та його генералів стала нездоланною перешкодою на шляху реалізації планів голови Директорії і головного отамана військ УНР. Українське керівництво, на особистісному рівні, ставлення А.Денікіна до С.Петлюри склалося ще в 1917 р., коли російський генерал був головкомом Південно-Західного фронту, а С.Петлюра, як голова Українського генерального військового комітету, очолював процес українзації армії³⁷. Слід сказати, що останній, за свідченням того ж І.Мазепи, якому немає підстав не довіряти, готовий був у скрутні моменти і на замирення та союз з більшовиками³⁸. Так що у наддніпрянців було небагато підстав виступати у ролі суддів галичан, що слід обов'язково брати до уваги.

Згідно з твердженнями добре обізнаного в тогочасних справах О.Левицького, думка про необхідність відновити контакти з командуванням Добармії для укладення сепаратного перемир'я зародилася в начальній команді УГА десь у другій половині жовтня 1919 р.³⁹ Це опосередковано підтверджується такими фактами. По-перше, 14 жовтня начальна команда видала наказ про припинення антиденікінської агітації серед галицьких частин, хоча активна робота у цьому напрямі тривала серед наддніпрянського вояцтва. По-друге, начальна команда наполегливо домагалася від штабу головного отамана дозволу на припинення бойових дій УГА на денікінському фронті⁴⁰.

«Денник начальної команди Української галицької армії» та інші матеріали свідчать, що протягом жовтня 1919 р. командування УГА постійно інформувало канцелярію диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича про катастрофічний стан армії, більшість (30 тис.) вояків якої хворіють на тиф, а на решту (20 тис.) стрільців із бойових і тилових підрозділів неминуче очікує така ж доля. Проте політичне керівництво ЗОУНР не зробило реальних кроків для поліпшення ситуації. На надіслану військовим командуванням 20 жовтня 1919 р. пропозицію направити галицьку делегацію до командування Добармії, щоб розпочати переговори про укладення перемир'я, Є.Петрушевич відповів, що для цього «немає причин», тож вона «не висилається і не вишлеться». Отримавши другу, більш категоричну, телеграму, диктатор ЗОУНР «рішуче заборонив» ведення «всяких переговорів»⁴¹.

Таким чином, начальна команда УГА опинилася перед вибором – продовжувати відступ, що неминуче призвело б до втрати армії, або ж власною волею, усупереч директивам політичного керівництва вжити заходів для укладення сепаратного перемир'я з ворогом. Командувач УГА генерал М.Тарнавський обрав другий шлях, чим узяв на себе тягар величезної історичної відповідальності. Головний мотив, яким він керувався, ухвалюючи таке рішення, у своїй основі виглядає доволі переконливим – без збереження війська неможлива подальша боротьба за українську державність.

Важливо відзначити, що пошук виходу з кризового становища вівся паралельно двома шляхами – через відновлення єдиного фронту з наддніпрянцями та шляхом укладення сепаратного договору з денікінцями. Про намагання та перспективи відновити боротьбу об'єднаним фронтом свідчила нарада наддніпрянського та галицького політичного і військового керівництва, яка відбулася 28 жовтня 1919 р. у Вінниці. Указавши на зростання дезертирства, загрозливу ситуацію із забезпеченням та інші негативні явища, що охопили армію, представники начальної команди УГА виступили з гострою критикою головного отамана та його партійного оточення, вимагали провести кадрові зміни в уряді та ввести туди представників військового командування. Висловивши подив, що УГА ставить вимоги політичного характеру, С.Петлюра запевнив, що ситуація не безнадійна, адже більшовики схильні до переговорів, а, крім того, із заходу, нібито, наближається великий транспорт із допомогою. Через неможливість знайти компромісну платформу для узгодження дій на цій нараді так і не було прийнято конкретних рішень⁴².

Складність і драматичність ситуації в українському таборі полягала в тому, що як галицька, так і наддніпрянська сторони окремо одна від одної провадили переговори зі своїми противниками – російськими білогвардійцями та більшовиками. Чимало фактів свідчать про здійснення галицькими військовими заходів для укладення домовленостей з А.Денікіним. Однак закиди, буцімто вони велись у «суворій таємниці» від наддніпрянців⁴³, не повною мірою відповідають дійсності. Хоча делегації галичан справді висилалися без узгодження з головним отаманом та його оточенням, їх усе ж таки інформували про такі наміри. Зокрема, ще 18 жовтня 1919 р. Є.Петрушевич повідомляв С.Петлюру про подібні контакти начальної команди УГА та свою на той час незгоду з кроками, які робились без його дозволу⁴⁴. Пізніше, на згадуваній вінницькій нараді, начальна команда УГА подала у цій справі два таємні меморандуми, де просила розглянути можливість і доцільність подібних акцій, але відповіді на них не одержала⁴⁵.

Диктатор ЗОУНР Є.Петрушевич вагався щодо ведення сепаратних переговорів. Після згадуваної заборони начальній команді УГА вживати будь-яких заходів у цьому напрямі військовим усе-таки вдалося переконати його погодитися на відправлення спеціальної місії до денікінського командування. Про це, зокрема, свідчать секретні депеші від 21 і 24 жовтня 1919 р., в яких уже йшлося про технічні деталі та ключ для зв'язку з Добармією. Але в останню мить Є.Петрушевич знову вислав телеграму, що дана акція є «зайвою». Жодних коментарів у телеграмі не наводилося⁴⁶.

За таких обставин наступного дня генерал М.Тарнавський самовільно вислав делегацію до денікінців у складі майора О.Лисняка та сотників О.Левицького і Г.Куріці. Вони мали «формально-офіційне» доручення з'ясувати можливість для обміну полоненими, але насправді головне завдання полягало в узгодженні платформи для укладення перемир'я.

Через труднощі, пов'язані з переходом лінії фронту, зустріч українських парламентарів з уповноваженим Добармії генералом Я.Слацовим відбулася лише ранком 1 листопада 1919 р. на залізничній станції Зятківці (нині Гайсинсь-

кий р-н Вінницької обл.). Хід переговорів та пошук основи для укладення угоди докладно з'ясовані у щоденниках присутніх на них О.Левицького та сотника начальної команди УГА Г.Коха⁴⁷. Галицька делегація запропонувала денікінцям укласти перемир'я з обома українськими арміями, мотивуючи це тим, що їх частини «перемішані» на фронтах і вони спільно воюють проти більшовиків. У відповідь Я.Слащов заявив, що, згідно з наказом командуючого правобережним фронтом генерала Н.Шиллінга, він має право вести переговори тільки з галицькою армією, як з екстериторіальною формацією, що силою обставин опинилася за межами своєї держави. Натомість наддніпрянські війська С.Петлюри вважалися «групою повстанців», в якій служать «громадяни Росії», тому вони повинні скласти зброю, розійтися по домівках та чекати мобілізаційних наказів. Після з'ясування позицій обох сторін денікінцям передали проект документа, запропонований генералом УГА М.Тарнавським, який міг стати основою для дальших переговорів.

Вірогідно, що денікінський штаб готувався до такого перебігу подій, тому вже 2 листопада 1919 р. до начальної команди УГА були доставлені телеграми з проектом договору. У першій із них сам А.Денікін «щирим серцем» вітав «рідну по крові» галицьку армію в її прагненні закінчити боротьбу та «перейти на бік Добровольчої армії». У другій він запевняв галичан у дотриманні умов союзу, які зводилися до наступного: 1. УГА переходить зі всіма частинами на бік російської Добрармії та підпорядковується її командуванню. 2. Після підписання перемир'я для відпочинку та переформування УГА переводиться в район Гайсин – Балта – Умань – Ольгопіль. 3. Цілісна організація і мова УГА будуть збережені, але командування російської Добрармії залишає за собою право на проведення деяких змін у керівних структурах, до яких також будуть призначені російські контрольні органи. 4. Частини УГА не можуть використовуватися для боротьби проти військ отамана С.Петлюри. 5. Між начальною командою УГА та командуванням Новоросійської області буде негайно налагоджене телеграфне сполучення (Вінниця – Христинівка). 6. Через відсутність власної території галицький уряд тимчасово припиняє свою діяльність і переїжджає до Одеси під опіку й охорону головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії генерала А.Денікіна. 7. Відповідь начальної команди УГА повинна бути передана не пізніше, ніж до півночі 3 листопада – до цього часу вповноважена делегація галицької армії має перейти лінію російського фронту⁴⁸.

У цей же час уряд УНР провадив сепаратні переговори з більшовиками. Мабуть, є сенс зазначити, що в історії траплялося чимало випадків, коли під тиском обставин (а нерідко і всупереч їм) політики вдавалися до таких рішень, які призводили до карколомних поворотів, з приводу яких як сучасники, так і нащадки не могли й не можуть дійти згоди. І це природно, якщо пам'ятати, що простих, ясних, однозначних рішень у складних, суперечливих, екстремальних ситуаціях не буває. А саме таким було становище в Україні у другій половині 1919 р.

Не порозумівшись із денікінцями, які демонстрували непримиренне ставлення до українського руху, Директорія, у тому числі С.Петлюра й Є.Петрушевич, була готова піти на контакт із радянською Росією. Допоміг випадок. До Кам'янця-Подільського потрапив швейцарський комуніст, друг В.Ульянова (Леніна) – Ф.Платтен, який запропонував своє посередництво в укладенні військової конвенції проти А.Денікіна⁴⁹. Він вирушив до Москви, де після відповідного розгляду питання політбюро ЦК РКП(б) 11 жовтня 1919 р. ухвалило секретну постанову: «1) Угода з Петлюрою, як політична, так і військово-технічна, визнається бажаною. 2) Угода ця з метою компрометації Петлюри перед Антантою має бути гласною. Однак, не ставити цього ультимативно (це не стосується умов військової угоди). 3) Військова угода укладається на засадах, вироблених реввійськрадою республіки. 4) У разі, якщо Петлюра вимагатиме

політичних переговорів, як умову військової угоди, від них не відмовлятися, пропонуючи йому військову угоду (і передусім перемир'я) негайно. 5) Усі переговори вести як домовленість із буржуазією пригнобленої нації проти великоросійського монархізму та імперіалізму»⁵⁰.

25 жовтня 1919 р. Ф.Платтен повернувся до Кам'янця-Подільського. На зустрічі з головою Ради народних міністрів УНР І.Мазепою радянський емісар повідомив, що уряд більшовицької Росії готовий до спільної боротьби з А.Денікіним на таких умовах: 1. Радянська Росія погоджується на військову конвенцію проти Денікіна як перший крок у порозумінні з УНР. 2. Радянська Росія готова залишити певні території для зайняття їх українськими військами; на цих територіях більшовики не повинні переслідуватись. 3. У разі згоди сторони мають обопільно вислати уповноважених для переговорів. 4. Після цього повинні розпочатися політичні переговори⁵¹.

Цікаво, що, хоч і з деяким запізненням, інформацію про контакти й переговори С.Петлюри з більшовиками одержувало й командування денікінської армії. В одному з повідомлень, зокрема, йшлося: «Петлюра змінює забарвлення залежно від обставин... Заграючи з Антантою, він таємно веде переговори з більшовиками і дець 20.Х до Кам'янця приїжджала більшовицька делегація під суворим інкогніто, у кількості 4-х персон, зупинилась неподалік від будинку Директорії по Петроградській вулиці, під виглядом повстанських отаманів. Перебування в Кам'янці цієї делегації дало можливість перекинути майже всі війська з більшовицького фронту на допомогу 3-му галицькому корпусу, розбитому Добрармією 28.Х. Вона пробула близько тижня і відбула за лінію більшовицького фронту через Бердичів з 4-ма петлюрівськими делегатами»⁵².

Більшовицькі пропозиції на якусь мить сконсолідували український табір. До них на скликаній у Кам'янці-Подільському державній нараді пристав, що, правда, на словах і з певними застереженнями, навіть Є.Петрушевич. Але на той час це вже не мало значення і практичних наслідків не принесло. Проти диктатора ЗОУНР дедалі активніше виступало командування УГА, «ображене» розслідуванням справи про здачу Києва денікінцям 31 серпня 1919 р. «Підігрівали» стосунки і сплески гострої газетної полеміки між наддніпрянськими і наддністрянськими виданнями⁵³, а також взаємна критика, претензії та звинувачення, що час від часу лунали зі штабу головного отамана УНР та з начальної команди УГА⁵⁴. Тим часом, ситуація на фронті з дня на день ставала дедалі більш загрозливою й трагічною.

Після невдачі переговорів із більшовиками 4 листопада 1919 р. у Жмеринці було скликано нову нараду українського військового та політичного керівництва. На ній знову спалахнула іскра надії на збереження об'єднаного фронту, адже серед галицького керівництва ще не було єдності в питанні про ставлення до російської Добровольчої армії. Про це, зокрема, свідчило затягування начальною командою УГА переговорного процесу – у надісланій генералові Я.Слащову телеграмі йшлося, що штаб галицької армії загалом згоден і надалі шукати домовленості на основі запропонованих умов, але через «необхідність порозуміння з власним урядом» остаточна відповідь буде дана 5 листопада⁵⁵.

Звісно, лідери ЗОУНР діяли з оглядкою на керівництво УНР. Інакше взагалі й бути не могло. Однак галичани відчували себе дедалі некомфортно. Є.Петрушевич в одній із розмов із сотником начальної команди УГА Г.Кохом визнав, що в Кам'янці-Подільському він «наче ув'язнений»⁵⁶. Суттєво обмежений у діях диктатор ЗОУНР спочатку справді не виявляв рішучості у розв'язанні «денікінської проблеми», але згодом у його поглядах під тиском безупинного загострення ситуації стався перелом. Генерал М.Тарнавський, своєю чергою, був переконаний, що через важкий стан Добрармії союзницькі відносини з нею бу-

дуть нетривалими, однак у поточній ситуації саме вони можуть врятувати УГА. Сепаратний характер переговорів із білогвардійцями непокоїв сумління командувача, проте він відмовився від участі у жмеринській нараді та ультимативно заявив Є.Петрушевичу, що у разі неприйняття тим конкретного позитивного рішення він на власний розсуд вестиме перемовини з А.Денікіним⁵⁷.

Представницька нарада українських військових і політичних кіл, яка відбулася у Жмеринці, ще виразніше оголила трагічність ситуації, в якій опинилися національні збройні сили, проте знову не вказала конкретного виходу з критичного становища. Тепер уже не лише галицькі, але й більшість наддніпрянських військових визнавали необхідність пошуку порозуміння з А.Денікіним. Такі настрої передав у своїй промові командувач армії УНР генерал В.Сальський: «Ми, представники війська, повинні сказати правду. Роля стратегії скінчена. Ми переможені ворогами, а вороги ті – тиф, голод, незабезпечення армії матеріалами... Тепер політика мусить забезпечити армії від фізичного винищення». Звертаючись до урядовців, він наголосив: «Коли ви не дасте їм нічого, то галичани самі підуть на такий крок. Ми мусимо йти на переговори з Денікіним». Цю думку підтримав генерал М.Капустянський та інші військові й політики. Згодом учасники наради на підставі стенографічних та власних записів досить повно й детально передадуть перебіг зібрання у власних мемуарах⁵⁸. Щоправда, трапляються й суперечності, зумовлені, можливо, пізнішим переосмисленням подій та певною корекцією того, що було насправді. Зокрема, О.Доценко стверджує, що виступ генерала В.Сальського підтримав прем'єр-міністр УНР І.Мазепа, проте останній у своєму тритомнику заперечує цей факт.

В атмосфері загального пригнічення різким дисонансом виглядало намагання начальника військової канцелярії диктатора ЗОУНР підполковника К.Долежала переконати присутніх, що ситуація не безнадійна, тому не слід впадати у розпач, а, перегрупувавши сили, продовжити боротьбу всіма можливими засобами. Навіть С.Петлюра вже не виглядав таким упевненим, як раніше. Зокрема, головний отаман був «особисто не проти порозуміння з Денікіним», але з властивою впертістю продовжував запевняти присутніх, що «пізніше він сам прийде до нас», і тоді переговори будуть вестися «як рівний із рівним»⁵⁹. Для вирішення нагальних потреб армії С.Петлюра радив провести нові реквізиції серед населення. Попри різні орієнтації та прагнення, учасники цієї історичної наради були приголомшені трагічною перспективою української справи. За висловом Д.Паліїва – ад'ютанта М.Тарнавського, розв'язка залежала «виключно і тільки від часу ворожого наступу... А коли відворот переміниться на панічну втечу, це є питання годин»⁶⁰. УГА вже була неспроможна навіть на організований відступ, адже у такому разі треба було покинути все майно та масу хворих і поранених.

Жмеринська нарада фактично стала останнім представницьким зібранням наддніпрянського та галицького керівництва. Незважаючи на очевидні суперечності, С.Петлюра домігся відтягнення переговорів з А.Денікіним, доки не відбудеться зустріч із черговою місією Антанти, яка мала прибути за два дні.

Сліпа віра у зовнішню допомогу вкотре стала на заваді пошуку шляхів оперативного й ефективного розв'язання загальнонаціональних проблем з опорою на внутрішні можливості. Важко збагнути, чому Директорія УНР не могла усвідомити, здавалось би, очевидного, не раз підтвердженого факту – незалежна українська держава не входила у плани Антанти, яка відстоювала цілісність і «неподільність» Росії у кордонах 1917 р. Мало хто міг тверезо мислити й критично оцінювати сподівання на сприятливий зовнішній чинник. Одним із них був офіцер Є.Бородієвич, який волею долі став дипломатом – на основі ґрунтовного аналізу міжнародної політичної ситуації він доводив, що Антанта йшла назустріч полякам, Денікіну, Колчаку, «яким давала величезний матеріал». Отже, саме ця сила остаточно зламала й боротьбу українського народу за волю⁶¹.

Продовжуючи самостійну політику, командувач УГА генерал М.Тарнавський, як і обіцяв, 5 листопада 1919 р. направив другу делегацію на чолі з майором А.Ерле для поновлення переговорів із Добармією. Після узгодження зустрічних пропозицій галичан наступного дня був підписаний (з українського боку це зробили майори А.Ерле, О.Лисняк і сотник О.Левицький) протокол договору.

Зважаючи на важливість документа (архівний відбиток оригіналу російською мовою⁶², як і його публікація⁶³, істотно не відрізняються від українського варіанта), його постановляючу частину варто навести повністю: «1. Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта озброєних сил Півдня Росії через команданта військ Новоросійської області. 2. Галицька армія під час перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри; до хвилі одержання дальшого завдання одводиться в запілля. 3. Галицьке правительство застановлює часово, з огляду на недостачу території, свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться галицьке правительство в Одесу, куди негайно виїде. 4. При вищій штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру. 5. Цей протокол входить у життя з днем його підписання. Від цього дня галицька армія виповнює всі розпорядження добровольчої команди. 6. Галицька армія починає 25 жовтня (ст.ст.) зосереджуватися в районі Погребище – Липовець. 7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя галицької армії і права зносин галицького правительства з закордонними державами, остаються невирішеними до часу одержання вияснень від ген. Денікіна. У тій цілі галицька делегація, виділивши одного представника для вручення цього протоколу начальній команді галицької армії, висилає двох других представників в Одесу, у штаб військ Новоросійської області. 8. Для улекшення взаємних зносин обов'язуються обидві сторони вже зараз перевести спільну телеграфну зв'язь по Морзе, причім, лінію до місцевости Липовці установлюють добровольці, а даліше до Винниці галичане»⁶⁴.

Прем'єр уряду УНР І.Мазепа з приводу цієї угоди лаконічно констатував: «Зміст договору був страшний»⁶⁵. Із цим, мабуть, важко не погодитися, надто коли мати на увазі, що сталося із соборною українською державою ще до кінця 1919 р. – спроби її створення, оборони від ворожих зазіхань зазнали очевидної невдачі та позбулися бодай якоїсь оптимістичної перспективи.

¹ Див.: *Щусь О.Й.* Соборність українських земель і питання збройних сил УНР // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми* (До 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. – К., 1999. – С.171–175; *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – С.45–55.

² *Історія українського війська.* – Л., 1992. – С.537, 548.

³ Див.: *Левченко О.* Об'єднані українські армії у 1917 році: чи можлива була перемога? // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми.* – С.182.

⁴ Див.: *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Указ. праця. – С.50, 51.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.40.

⁶ Див., напр.: *Левченко О.* Указ. праця. – С.183–184; *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Указ. праця. – С.55–56.

⁷ Див.: *Левченко О.* Указ. праця. – С.184–189; *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Указ. праця. – С.62–78.

⁸ *Галицький голос.* – 1919. – 2 вересня.

- ⁹ Денник начальної команди Української галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – С.44–45.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.2192. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.25.
- ¹¹ Денник начальної команди Української галицької армії. – С.45.
- ¹² Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С.8–89.
- ¹³ Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Т.4. – Берлин, 1925. – С.256–257.
- ¹⁴ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.39540. – Оп.1. – Д.13. – Л.449.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. – С.198.
- ¹⁸ Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. – Т.П. – Кн.4. – К.; Л., 1923. – С.255, 256.
- ¹⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Ч.П. – Мюнхен, 1951. – С.88.
- ²⁰ Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921. – К., 1995. – С.132.
- ²¹ Деникин А.И. Указ. соч. – С.245.
- ²² Денник начальної команди Української галицької армії. – С.69.
- ²³ Там само. – С.78.
- ²⁴ Державний архів Львівської області. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.159. – Арк.4.
- ²⁵ Денник начальної команди Української галицької армії. – С.79, 83.
- ²⁶ Там само. – С.87, 92; Українська галицька армія: матеріали до історії. – Т.1. – Вінніпег, 1958. – С.481.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Див.: Савчук Б. Договір галицької армії з Денікіним (листопад – грудень 1919 р.) // Галичина. – 2001. – №5-6. – С.278.
- ²⁹ Див.: Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.313–314.
- ³⁰ Мазепа І. Указ. праця. – С.124–125.
- ³¹ Див.: Левицький К. Великий зрив. – Л., 1931. – С.127–128; Мазепа І. Указ. праця. – С.125.
- ³² Денник начальної команди Української галицької армії. – С.101–102; Нагаєвський І. Указ. праця. – С.312–313.
- ³³ Левицький К. Указ. праця. – С.134–135.
- ³⁴ Там само. – С.38–39.
- ³⁵ Там само. – С.40–54; Шухевич С. Спомини з Української галицької армії (1918–1920). – Ч.П. – Л., 1929. – С.57; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С.188–189; Удовиченко О. Указ. праця. – С.133–136; Нагаєвський І. Указ. праця. – С.312–313.
- ³⁶ Мазепа І. Указ. праця. – С.131.
- ³⁷ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т.1. – Вып.2. – Париж, 1921. – С.131.
- ³⁸ Там же. – С.121–122.
- ³⁹ Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). – Відень, 1921. – С.95.
- ⁴⁰ Денник начальної команди Української галицької армії. – С.82.
- ⁴¹ Лозинський М. Указ. праця. – С.189.
- ⁴² Кох Г. Договір з Денікіним (від 1 до 17 листопада 1919 р.). – Л., 1930. – С.20; Доценко О. Указ. праця. – С.266–268.
- ⁴³ Денник начальної команди Української галицької армії. – С.98.
- ⁴⁴ Кох Г. Указ. праця. – С.9.
- ⁴⁵ Там само. – С.16.
- ⁴⁶ Див.: Левицький О. Указ. праця. – С.108–133.
- ⁴⁷ Кох Г. Указ. праця. – С.17.
- ⁴⁸ Левицький О. Указ. праця. – С.134.
- ⁴⁹ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С.84–85; Мазепа І. Указ. праця. – С.84–85.

- ⁵⁰ Польско-советская война 1919–1920 (Ранее неопубликованные документы и материалы). – Ч.1. – Москва, 1994. – С.30–31.
- ⁵¹ Павленко Ю., Храмов Ю. Указ. праця. – С.121.
- ⁵² Цит. за: Ковальчук М. Указ. праця. – С.453.
- ⁵³ Див.: Там само. – С.361, 409 та ін.
- ⁵⁴ Там само. – С.420, 421.
- ⁵⁵ Кох Г. Указ. праця. – С.134.
- ⁵⁶ Див.: Доценко О. Указ. праця. – С.283.
- ⁵⁷ Див.: Мазепа І. Указ. праця. – С.132–135; Доценко О. Указ. праця. – С.271–274; Шухевич С. Указ. праця. – С.83–84.
- ⁵⁸ Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні). – К.; Л., 1921. – С.78–83.
- ⁵⁹ Цит. за: Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Указ. праця. – С.108.
- ⁶⁰ Там само. – С.108–109.
- ⁶¹ Бородієвич Є. Указ. праця. – С.78–83.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.37–37 зв.
- ⁶³ Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. док. и мат.: В 3 т., 4 кн. – Т.2. – К., 1967. – С.470–471.
- ⁶⁴ Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.156–157; Мазепа І. Указ. праця. – С.137.
- ⁶⁵ Мазепа І. Указ. праця. – С.137.

The article makes an attempt to find out the reasons for contradictions that underlay the orientations and thus behavior of two main components of united Ukrainian front of 1919 – Active Army of Ukrainian People's Republic and Ukrainian Halych Army of Western Region of Ukrainian People's Republic. The author analyzes motivation of the process of passing of Ukrainian Halych Army into encampment of Denikin Armed Forces of the South of Russia and tendency towards closer relations with Poland that dominated in S.Petliura's surrounding. Polarity of the chosen political courses caused the destruction of the united front, which was formed during realization of Union Act.

О.В.Добржанський*

СОБОРНИЦЬКІ ПРАГНЕННЯ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ ВОСЕНИ 1918 р.

У статті висвітлюються спроби українського населення Буковини реалізувати свої соборницькі устремління в умовах завершення Світової війни та розпаду Австро-Угорської імперії. Показані внутрішні та зовнішньополітичні чинники, які стали на заваді втілення в життя цих прагнень.

Соборницькі ідеї (у сучасному розумінні цього слова) почали поширюватися на Буковині з середини ХІХ ст. Важливим підґрунтям для цього стала збережена історична пам'ять про єдину Київську Русь та могутнє Галицько-Волинське князівство. Коли восени 1848 р. українські священики та селяни виступили проти відділення Буковини від Галичини, то у своїй петиції з цього приводу вони писали: «Буковина не має природних і національних кордонів з Галичиною; за давньою історією уже при русинських князях Всеволоді і Святославі вона з Галичиною належала до однієї і тієї ж держави»¹.

* Добржанський Олександр Володимирович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії України, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.